

фундаментальною характеристикою їхнього історичного розвитку. Форми такої взаємодії постійно змінювалися від загарбницьких війн до співіснування, формування інтеграційних утворень. Цивілізаційний аналіз суспільства в центр усіх суспільних процесів ставить людину, її взаємодію з іншими людьми та суспільством загалом [8, с. 49].

Висновки. З метою оновлення методології дослідження господарських трансформацій украї важливим є застосування методологічних підходів постнекласичної науки, яка дає змогу розглядати господарську систему як саморегульований, відкритий цілісний комплекс. Найбільш адекватною є методологія цивілізаційного підходу, який поза все потребує уточнення відносно структури цивілізації та розуміння духовного складника при набутті цілісності господарських систем в умовах сучасного розвитку.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Гальчинський А. Політична нооекономіка: начала оновленої парадигми економічних знань / А. Гальчинський. – К.: Либідь, 2013. – 472 с.
2. Клейнер Г.Б. Новая теория экономических систем и ее приложения / Г.Б. Клейнер // Вестник Рос. акад. наук. – 2011. – Т. 81. – № 9. – С. 794–811.
3. Майнцер К. Сложносистемное мышление: материя, разум, человечество. Новый синтез / К. Майнцер; пер. с англ. – М.: URSS, 2009. – 464 с.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Письма о «Капитале» / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Политиздат, 1986. – С. 128.
5. Павленко Ю.В. Цивилизационное развитие человечества как целостный процесс / Ю.В. Павленко // Философия и общество. – 1998. – С. 155–189.
6. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 270 с.
7. Синергетична парадигма економіки / Є.І. Ходаківський, І.Г. Грабар, Ю.С. Цал-Цалко [та ін.]. – Житомир: ЖДТУ, 2007. – 154 с.
8. Степаненко С.В. Принципи історизму та генезису в економічних дослідженнях / С.В. Степаненко // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.» (15–16 жовтня 2015 р.). – К.: КНЕУ, 2015. – Т. 1. – С. 48–51.
9. Степаненко С.В. Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології): [монографія] / С.В. Степаненко. – К.: КНЕУ, 2008. – 312 с.
10. Уайтхед А. Избранные работы по философии / А. Уайтхед. – М., 1990. – С. 397.

УДК 338.43.01

Шульга О.А.

кандидат економічних наук, доцент,

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

МІСЦЕ ТА РОЛЬ АГРАРНИХ ВІДНОСИН У СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті з'ясовано сутність, форми та структурні елементи аграрних відносин. Запропоновано розглядати сутність аграрних відносин на трьох рівнях: між економічними агентами всередині сільського господарства, у сфері міжгосподарських зв'язків сільського господарства з іншими галузями і на рівні взаємовідносин суб'єктів аграрних відносин із державою. Зроблено акцент на тотожностях і відмінностях аграрних і земельних відносин.

Ключові слова: аграрні відносини, земельні відносини, економічні відносини.

Шульга О.А. МЕСТО И РОЛЬ АГРАРНЫХ ОТНОШЕНИЙ В СИСТЕМЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

В статье выяснены сущность, формы и структурные элементы аграрных отношений. Предложено рассматривать сущность аграрных отношений на трех уровнях: между экономическими агентами внутри сельского хозяйства, в сфере межхозяйственных связей сельского хозяйства с другими отраслями и на уровне взаимоотношений субъектов аграрных отношений с государством. Сделан акцент на тождественности и различиях аграрных и земельных отношений.

Ключевые слова: аграрные отношения, земельные отношения, экономические отношения.

Shulga O.A. THE PLACE AND ROLE OF AGRARIAN RELATIONS IN THE SYSTEM OF ECONOMIC RELATIONS OF MODERN SOCIETY

The essence and shape agriculture policy. Proposed to consider the nature of agrarian relations on three levels: between economic agents in agriculture, inter-economic relations in the field of agriculture with other sectors and the level of relations of agrarian relations with the state. Made emphasis on identity and differences agrarian and land relations.

Keywords: agrarian relations, land relations, economic relations.

Постановка проблеми. Аграрні відносини є надзвичайно складним явищем, адже в аграрному секторі переплітаються як економічні, так і соціальні, природні, біологічні, культурні й інші процеси. Під час вивчення аграрних відносин дослідникам доводиться стикатися з поняттями, що вивчають як фундаментальні, так і прикладні науки (політична економія, ветеринарія, агрономія тощо). Крім того, під час аналізу аграрних відносин досить часто фундаментальні явища сприймаються або поверхово, або не помічаються зовсім. Напевно, саме тому, під

час аналізу аграрних відносин і вирішення аграрних проблем досить часто відбувається переплетення наукових положень і буденних сільськогосподарських уявлень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у вивчення проблем розвитку аграрних відносин зробили такі вчені-аграрники, як А. Баян, В. Зіновчук, Ю. Коваленко, І. Лукінов, М. Малік, В. Месель-Веселяк, О. Онищенко, Б. Пасхавер, П. Саблук, В. Трегобчук, Г. Черевко, О. Шпичак, В. Юрчишин та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Однак недостатньо розробленим є понятійний апарат аграрних відносин, відсутнє комплексне бачення місця і ролі аграрних відносин у соціально-економічній системі. Свідченням цьому є той факт, що в більшості випадків аграрні відносини ототожнюються із земельними. Це призводить до того, що за розподілу та обміну не враховується роль виробника. Ці та інші моменти і обумовлюють необхідність подальшого поглибленого вивчення зазначених вище проблем.

Мета статті полягає у з'ясуванні сутності та структури аграрних відносин, їх місця і ролі в системі економічних відносин сучасного суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сільське господарство як галузь розвивається в тісному зв'язку з іншими галузями національної економіки. Її суб'єкти вступають в економічні відносини не лише між собою, але й із суб'єктами інших галузей економіки та суспільством у цілому. З цього випливає, що аграрні відносини є складовою частиною системи економічних відносин суспільства.

На сьогодні немає єдності в трактуванні сутності аграрних відносин. Одні вчені вважають, що аграрні відносини – одна зі сторін виробничих відносин у різних суспільно-економічних формаціях, відносин із приводу використання землі та інших природних багатств. Інші вважають, що сутність аграрних відносин визначається власністю на землю, тобто аграрні відносини зводяться до рентних відносин. А третя група вчених дотримується точки зору, згідно з якою аграрні відносини слід розглядати в широкому і вузькому розумінні. У вузькому розумінні аграрні відносини – це власне земельні відносини, а в широкому – це система відносин у сільському господарстві, його взаємозалежність від інших галузей агропромислового комплексу. Тобто аграрні відносини в широкому розумінні мають риси агропромислових відносин [8, с. 4].

Варто зазначити, що кожне з визначень вірне, але відображає сутність аграрних відносин обмежено, адже аграрні відносини охоплюють не лише земельні, рентні відносини і відносини агропромислового комплексу в тій частині, що стосується безпосередньо сільськогосподарського виробництва. Вони також охоплюють особливості з'єднання працівника із землею та засобами виробництва, умови кооперації сільськогосподарської праці, форми господарювання, завдяки яким реалізуються і земельні, і рентні й інші відносини [8, с. 5].

Однак усі науковці єдині в тому, що аграрні відносини – це земельні відносини та сільськогосподарське виробництво з усім спектром суспільних відносин, пов'язаних із землеробством. Наведемо деякі з них.

О.С. Філоненко зауважує, що аграрні відносини є особливою формою виробничих відносин, яка виникає у сільському господарстві у зв'язку з використанням землі як специфічного засобу праці [8, с. 5]. Проте таке визначення звужує зміст аграрних відносин, оскільки виробничі відносини охоплюють лише фазу виробництва і не охоплюють інших трьох фаз економічних відносин – розподілу, обміну й споживання.

Є.Й. Майновець зазначає, що аграрні відносини – це виробництво, розподіл та обмін сільськогосподарських продуктів на інші необхідні їм товари і послуги. Таке визначення теж, на нашу думку, є звуженим, оскільки не враховує таку фазу економічних відносин, як споживання.

М.Н. Малиш пише, що аграрні відносини – це особливості прояву в аграрному секторі закономір-

ностей розвитку виробничих сил і економічних відносин [2, с. 31].

У підручниках із політичної економії зустрічаються і більш повні визначення аграрних відносин. У них враховуються два важливі моменти: по-перше, аграрні відносини – це підсистема економічних відносин, по-друге, економічні відносини – ширше поняття, ніж виробничі відносини. Зокрема, наводяться такі визначення:

1) аграрні відносини є особливою системою економічних відносин, що складаються в суспільстві щодо земельної власності, землеволодіння і землекористування в сільському господарстві, а також із приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання сільськогосподарської продукції. Специфіка аграрних відносин визначається тим, що головним та невідторжуваним засобом виробництва є земля;

2) аграрні відносини – це вся сукупність економічних відносин, що виникають у сільськогосподарському виробництві за розподілом, обміном і споживанням сільськогосподарської продукції.

В економічній енциклопедії за редакцією С.В. Мочерного аграрні відносини визначаються як особливий вид економічних відносин у суспільстві між його членами, господарствами та державою з приводу привласнення різних об'єктів власності, а також землеволодіння, землекористування, реалізації сільськогосподарської продукції та розподілу доходів господарств. Вони включають також рентні відносини, що виникають із приводу виробництва і розподілу чистого доходу між виробниками, власниками землі та державою.

Деякі вчені, зокрема Ю.М. Лопатинський та І.С. Плющ, дотримуються думки, що аграрні відносини носять комплексний характер і являють собою сукупність не лише економічних (виробничих), але й соціальних, культурно-моральних відносин між людьми, що базуються на системі їх різноманітних інтересів, прагнень, на загальнолюдських цінностях селянства, а тому під час розгляду аграрних відносин виходять з того, що останні є складовою частиною не лише економічних, а й суспільних відносин як більш ширшої категорії.

Так, Ю.М. Лопатинський вважає, що аграрні відносини – це особливий вид соціально-економічних відносин, які виникають із приводу володіння і використання землі та інших об'єктів власності, а також виробництва, розподілу і реалізації сільськогосподарської продукції і послуг, а І.С. Плющ зазначає, що аграрні відносини представляють собою сукупність виробничих, соціальних, культурно-моральних відносин між структурними формами в процесі використання, обміну та споживання продовольства, що визначається характером землеволодіння і землекористування [2, с. 31].

Дехто з учених вважає, що аграрні відносини – це і політичні відносини. Так, І.Ф. Баланюк зазначає, що аграрні відносини – це суспільні відносини з приводу політичного, правового, економічного, соціального й організаційного забезпечення переведення сільського господарства, з його серцевиною – землею, всього аграрного сектора економіки країни на прогресивні засади розвитку з урахуванням історичного досвіду формування українського суспільства та його стратегічних інтересів. П.Ф. Веденічев наголошує, що аграрні відносини охоплюють соціально-економічні закономірності і шляхи розвитку сільського господарства, земельні відносини, класову боротьбу на селі [2, с. 31].

Аналізуючи наведені вище визначення, важливо розмежовувати між собою аграрні і земельні відно-

сини, адже в більшості літературних джерел аграрні відносини трактуються як виробничі відносини в сільському господарстві, що визначаються характером землеволодіння і землекористування [7, с. 19]; як економічні відносини, що складаються в суспільстві з приводу володіння і використання землі як головного засобу сільськогосподарського виробництва [3, с. 137] і т. д. Це свідчить про ототожнення аграрних відносин із земельними.

Звичайно, специфіку аграрних відносин визначає те, що в сільському господарстві основним засобом виробництва є земля, тому аграрні відносини, будучи ширшою категорією, включають земельні відносини. Цей аспект стосується власне дослідження сфери сільськогосподарського виробництва, розподілу, обміну аграрної продукції тощо. Але потрібно брати до уваги той факт, що поза аграрною сферою земельні відносини існують самостійно, окремо від аграрних відносин, хоча їх взаємозв'язок і взаємовплив є очевидними.

Ми погоджуємося з думкою Є.М. Кирилюка, що землі несільськогосподарського призначення (землі населених пунктів, добувної промисловості, під промисловими й іншими об'єктами несільськогосподарського призначення, землі транспортних і електроенергетичних магістралей тощо) є об'єктом земельних відносин, які виходять за межі аграрних. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що земельні відносини є основою аграрних відносин, але ці відносини не тотожні [1, с. 56].

Крім того, ми погоджуємося з ученими в тому, що аграрні відносини носять комплексний характер, оскільки вони становлять органічну єдність земельних, майнових, організаційно-управлінських, трудових, фінансових, екологічних та інших відносин. Водночас аграрні відносини носять і спеціалізований, і інтегрований характер. Спеціалізований характер аграрних відносин обумовлений особливостями виробництва в сільському господарстві, його сезонністю, використанням у виробництві живих організмів тощо. А інтегрований характер зумовлений взаємодією суб'єктів аграрних відносин із суб'єктами інших галузей АПК, різноманітністю суб'єктів аграрних відносин і форм власності, на яких базується їхня діяльність.

Найважливішою особливістю аграрних відносин є те, що в сільському господарстві основним засобом виробництва є земля, яка є предметом праці й одночасно – засобом виробництва, внаслідок того, що економічний процес відтворення в аграрній сфері тісно переплітається з природним.

Водночас сільське господарство відрізняється від інших галузей національної економіки низкою особливостей, які визначають його специфіку та специфіку організаційно-економічних і соціально-економічних відносин цієї галузі.

По-перше, на відміну від промисловості, для якої земля є лише загальною умовою функціонування, у сільському господарстві земля – головний об'єкт виробничих відносин і основний засіб виробництва.

По-друге, для сільського господарства характерним є збіг часу виробництва та робочого періоду, що породжує сезонний характер виробництва.

По-третє, у сільському господарстві тісно переплітаються економічні та природні процеси відтворення, тому кінцевий результат є сумою зусиль людини і природи.

По-четверте, складність і різноманітність економічних зв'язків породжені входженням сільського господарства до АПК, а також переплетінням різноманітних форм власності.

Можна визначити ще декілька особливостей сільськогосподарського виробництва:

- природно-кліматичні умови, структура ґрунту, біологічні чинники, що впливають на продуктивність праці (однакові кількість та якість затраченої праці можуть бути представлені різною кількістю продукції залежно від названих факторів);

- природно-кліматичні фактори зумовлюють ритм виробництва, його сезонний характер, значний розрив між робочим періодом і часом виробництва;

- особливості використання техніки, фінансування і формування доходів сільськогосподарських підприємств у зв'язку із сезонним характером виробництва. Для виконання сільськогосподарських робіт необхідно мати повний комплекс техніки, яка використовується протягом певного сезону, а решту часу простояє;

- остаточний розмір доходів формується лише наприкінці року, після реалізації продукції (особливо в землеробстві);

- рівень концентрації виробництва значною мірою визначається розмірами земельних угідь, їхньою врожайністю й інтенсивністю використання;

- спеціалізація виробництва зумовлена насамперед географічними і природно-кліматичними факторами;

- ефективне використання землі можливе за раціонального комбінування сільськогосподарських галузей, економічно і біологічно обґрунтованих сівозмін;

- значна частина виробленої продукції споживається всередині господарств, тому в аграрній сфері довше зберігаються натуральні та напівнатуральні види виробництва;

- широка комбінація великих, середніх і дрібних господарських одиниць різних форм власності;

- велика залежність результатів виробництва від погодних умов вимагає створення в господарствах страхових фондів на випадок посухи, повені, іншого стихійного лиха для забезпечення безперервного процесу відтворення. Необхідності створення таких страхових фондів немає в інших галузях народного господарства, де природний фактор не впливає або майже не впливає на результати господарювання [5].

Суб'єктами аграрних відносин виступають землевласники, підприємці-орендарі, наймані сільськогосподарські працівники, фермери, селяни, держава. Тобто суб'єктами аграрних відносин є не лише юридичні особи, а й громадяни, які ведуть особисті селянські господарства або займаються фермерством. У зв'язку з цим суб'єктів аграрних відносин поділяють на організаційно-господарських та суб'єктів господарювання.

Крім того, всіх суб'єктів економічних відносин в аграрному секторі можна об'єднати в три групи: суспільство в цілому в особі держави; сільськогосподарські підприємства; індивідуальні виробники сільськогосподарської продукції (фермери, сімейно-індивідуальні господарства, землевласники, підприємці-орендарі).

Типовою для сільського господарства є ситуація, коли земельна ділянка здається в оренду. При цьому кожен суб'єкт аграрних відносин, володіючи властивим тільки йому одним фактором виробництва, одержує віддачу від цього ресурсу.

Землевласник здає в оренду земельну ділянку й одержує за це земельну ренту як складову частину орендної плати. Орендар орендує земельну ділянку, вкладає в неї капітал і дістає середній прибуток. Наймані сільськогосподарські робітники обробляють земельну ділянку, вкладають у неї свою працю і за це одержують заробітну плату.

Аграрні відносини відрізняються не лише особливим складом суб'єктів, але й специфічними об'єктами, серед яких найважливішим є земля з її унікальними властивостями. Об'єктами аграрних відносин є: земельна ділянка, земельний пай, право на земельний пай, матеріальні цінності, акції сільськогосподарських підприємств, грошові кошти на рахунках в банках, земельна рента, сільськогосподарська продукція, засоби виробництва, живі організми (тварини) [2, с. 36].

Особливість складу суб'єктів та об'єктів зумовлює особливий вплив держави на ці відносини. Нині суб'єкти аграрних відносин можуть вільно і самостійно регулювати свої взаємовідносини, однак у встановлених державою межах.

Узагальнюючи визначення аграрних відносин, які даються в науковій літературі, доходимо висновку, що аграрні відносини можна розглядати на трьох рівнях:

1. аграрні відносини між економічними агентами всередині сільського господарства як особливої галузі економіки;

2. аграрні відносини у сфері міжгосподарських зв'язків сільського господарства з іншими галузями;

3. відносини суб'єктів аграрних відносин з державою.

Взаємодія суб'єктів аграрних відносин є основою економічних відносин у цьому секторі. Ці суб'єкти вступають в економічні відносини не лише між собою, а й з представниками інших галузей і суспільством у цілому, тому аграрні відносини є складовою частиною загальної системи економічних відносин суспільства.

Ми погоджуємось із позицією Є.М. Кирилюка, що з метою найбільш повного вираження сутності аграрних відносин і виявлення їх структурних елементів варто трактувати аграрні відносини як комплекс відносин аграрної сфери, що існують у взаємозв'язку з відповідними відносинами соціально-економічної системи (економічними, соціальними, культурними тощо) і включають відносини з приводу виробництва, розподілу, обміну, а також споживання в аграрному виробництві та відносини його безперервного відновлення [1, с. 58].

Запропоноване визначення сутності аграрних відносин дає змогу схематично уявити структуру системи аграрних відносин у такому вигляді: **суспільні відносини** в рамках конкретної соціально-економічної системи – **економічні відносини** – **виробничі відносини**. Суспільні відносини – це відносини державних та інших соціально-економічних інститутів з аграрною сферою, а також вплив різного роду офіційних та неофіційних інституцій. Економічні відносини – це сфера виробництва сільськогосподарської продукції, її розподілу, обміну і споживання (у тому числі й виробничого), сфера поширення соціальних відносин сільського населення, їх культури, звичаїв, традицій тощо. Виробничі відносини – відносини з приводу відшкодування затрачених факторів виробництва, а також їх накопичення для розширеного відтворення. Ці відносини забезпечують не тільки відтворення всіх видів ресурсів, але й відтворення самої системи аграрних відносин [1, с. 58].

Відповідно до наведеної вище різнорівневої структури суспільних відносин, форми аграрних відносин необхідно розділити на три групи: 1) суспільні форми аграрних відносин. До них необхідно віднести соці-

альні, культурні, звичаєві відносини тощо; 2) соціально-економічні форми аграрних відносин, ключовою складовою частиною яких є відносини власності; 3) форми за конкретними видами економічних відносин у процесі суспільного відтворення: відносини з приводу виробництва та розподілу продукції (земельні, рентні, техніко-економічні, організаційно-економічні тощо); відносини обміну (організаційно-економічні, відносини власності тощо); відносини з приводу споживання продукції, відтворення робочої сили тощо [1, с. 59].

Однак потрібно пам'ятати, що економічна система не може залишатися незмінною довгий час, а тому ці зміни позначаються у структурі економічних відносин. Це стосується й аграрних відносин, які зазнали змін в умовах ринкової трансформації аграрного сектору України, розширивши при цьому сутність поняття аграрних відносин, а саме: аграрні відносини повинні забезпечувати ефективне використання земельних ресурсів, урахувувати екологічні чинники, залучати до виробництва сільгосппродукції суб'єктів різних форм власності, формувати умови для забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції, забезпечувати виробництво якісної та екологічно чистої продукції, сприяти розвитку ринкової інфраструктури тощо.

Відповідно до цього структурними елементами сучасних аграрних відносин є: становлення прогресивних форм господарювання, динамічне виробництво сільськогосподарської продукції та постійно діюча ринкова інфраструктура [2, с. 32; 2, с. 50].

Висновки. Таким чином, аграрні відносини – це насамперед економічні відносини з приводу виробництва сільськогосподарської продукції та її реалізації, що пов'язані з використанням землі як предметом праці і головним засобом виробництва, просторовим базисом будь-якої діяльності. Основу аграрних відносин складають відносини землеволодіння і землекористування. Але оскільки аграрні відносини являють собою сукупність не лише економічних (виробничих), але й соціальних, культурно-моральних відносин між людьми, то вони є складовою частиною і суспільних відносин.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Кирилюк Є.М. Теоретико-методологічні аспекти системного аналізу сутності і структуризації аграрних відносин / Є.М. Кирилюк // Вісник економічної науки України. – 2001. – № 2. – С. 54–60.
2. Ковальчук С.Я. Аграрні відносини в регіональних економічних системах / С.Я. Ковальчук, Л.Є. Курінець. – Одеса: ІПР ЕЕД НАН України, 2010. – 212 с.
3. Кукурудза І.І. Політична економія: [матеріали до лекцій та семінарів] / І.І. Кукурудза; вид. 2-ге, доп. – Черкаси: ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, 2007. – 368 с.
4. Экономическая теория: [учебник] / В.И. Антипина [и др.]; под ред. И.П. Николаевой; 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2006. – 573 с.
5. Економічна теорія: Політекономія: [підручник] / В.Д. Базилевич, В.М. Попов, К.С. Базилевич [та ін.]; за ред. В.Д. Базилевича; 5-те вид., стер. – К.: Знання, 2006. – 615 с.
6. Економічна енциклопедія: у 3-х т. Т. 1 / Б.Д. Гаврилишин (гол. ред.) – К.: Академія, 2000. – 864 с.
7. Советский энциклопедический словарь: Ок. 80 000 слов / Гл. ред. А.М. Прохоров; 4-е изд. – М.: Сов. энцикл., 1986. – 1599 с.
8. Філоненко О.С. Аграрні відносини: зміст, розвиток, майбутнє / О.С. Філоненко. – К.: Урожай, 1996. – 208 с.